

УДК 821.161.2

DOI <https://doi.org/10.32782/bsps-2024.5.20>

БЕСТІАРНІ СИМВОЛИ В РОМАНІ ВАСИЛЯ ЗЕМЛЯКА «ЛЕБЕДИНА ЗГРАЯ»

Олена Ткаченко

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри історії української літератури, теорії літератури та літературної творчості
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

вул. Володимирська, 60, м. Київ, Україна

orcid.org/0000-0002-9643-9127

e-mail: tagabat@bigmir.net

Анотація. Метою статті є дослідження символіки бестіарних образів у романі Василя Земляка «Лебедина згряя»: лебединої зграї, лебедя, гусака, цапа. Лебедина згряя – це символ народу, який, попри випробування й небезпеки на своєму історичному шляху, усе-таки вертається на рідну землю. Контекст роману дає змогу побачити тут натяк на виселення українців під час розкуркулення й колективізації, історія – інші акти російського «братерства». Лебідь – давній символ, що відіграв важливу роль ще в античному символізмі. Лебідь символізує поезію, це птах Аполлона, а відтак поетів. Лебідь також є символом вірної любові. Крім того, лебідь символізує досконалість, вишуканість і шляхетність. Усі ці значення задіяні в романі Василя Земляка «Лебедина згряя». Символіка гуся близька до символіки лебедя, гусак виступає як занижена версія лебедя. Сірі свійські гуси, що посіли місце білих вільних лебедів, асоціюються у творі з появою колгоспів із рабською працею, замість вільних комун. Так Василь Земляк додає до універсальної символіки лебедя й гуся своє самобутнє значення – як протиставлення свободи й тоталітаризму. Найяскравіший тваринним образом у романі «Лебедина згряя» є цап Фабіян. Цап є супутником і тваринним alter ego свого власника Левка Хороброго. Як «двійники» цап і чоловік створюють психологічний баланс між дикою стихією інстинктів і пануванням над ними. Символіка цапа є амбівалентною. В античній міфології цап інтерпретується переважно в позитивному ключі. Негативне значення цапа пов'язане з християнською рецепцією. У романі Василя Земляка цап Фабіян постає дивакуватим і комічним, але загалом позитивним персонажем, негативне ж його сприйняття у Вавилоні висвітлюється в іронічному дусі – як прикре непорозуміння, курйоз чи марновірство. Парадигма символічних значень цапа в романі «Лебедина згряя» широка: він персоніфікує диявола, співвідноситься з офірним козлом, пов'язується з воскресінням і безсмертям.

Ключові слова: тваринні образи, Василь Земляк, символіка лебедя, символіка гусака, символіка цапа, офірний козел.

THE BESTIARY SYMBOLS IN VASYL ZEMLIYAK'S NOVEL “THE FLOCK OF SWANS”

Olena Tkachenko

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of History of Ukrainian Literature,

Theory of Literature and Literary Creativity,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Volodymyrska Str., 60, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0002-9643-9127

e-mail: tagabat@bigmir.net

Abstract. The purpose of the article is to study the symbolism of the bestiary images in Vasyl Zemliak's novel “The Flock of Swans”: the flock of swans, the swan, the goose, the goat. The flock of swans is a symbol of nation that, despite trials and dangers on its historical path, still returns to its native land. The context of the novel allows us to see here a hint of eviction of the Ukrainians during dispossession of kulaks and collectivisation, history – the other acts of the russian «brotherhood». The swan is a longtime symbol that played an important role in ancient symbolism. The swan symbolises poetry, it is the bird of Apollo, and therefore of poets. The swan is also a symbol of true love. In addition, the swan symbolises perfection,

refinement and nobility. All these meanings are involved in Vasyl Zemliak's novel "The Flock of Swans". The symbolism of the goose is close to the symbolism of the swan, the goose acts as an understated version of the swan. The gray domestic geese that took the place of free white swans are associated in the work with the emergence of collective farms with slave labour instead of free communes. In this way, Vasyl Zemliak adds his original meaning to the universal symbolism of the swan and the goose – as a contrast between freedom and totalitarianism. The most vivid animal image in the novel "The Flock of Swans" is the goat Fabian. The goat acts as a companion and animal alter ego of his owner – Levko Khorobry. As "doubles", the goat and the man create a psychological balance between the wild element of instincts and mastery over them. The symbols of the goat are ambivalent. In ancient mythology, the goat is interpreted mainly in a positive way. The negative meaning of the goat is connected with the Christian reception. In the novel by Vasyl Zemliak, the goat Fabian appears as a strange and comical, but generally as a positive character; while his negative perception in Babylon is highlighted in an ironic spirit – as an unfortunate misunderstanding, curiosity or superstition. The paradigm of symbolic meanings of the goat in the novel "The Flock of Swans" is wide: it personifies the devil, it is related to the scapegoat, it is associated with resurrection and immortality.

Key words: animal images, Vasyl Zemliak, symbolism of swan, symbolism of goose, symbolism of goat, scapegoat.

«Лебедина згряя» Василя Земляка як наскрізно символічний твір потребує особливих методів і підходів у дослідженні, що дадуть змогу виділити й проаналізувати ключові образи роману з алегоричним значенням. Серед таких образів вагоме місце посідають бестіарні персонажі. Загалом Василь Земляк щедро задіює тваринну символіку й навіть надає своїм персонажам промовисті прізвиська орнітологічного походження, як от, наприклад, Савка Чибіс і Клим Синиця.

Деякі проблеми функціонування символіки в романі Василя Земляка «Лебедина згряя» вже вивчали вітчизняні вчені. Зокрема, символіку міфопоетичного образу дороги досліджувала Н. Кобилко в статті «Романтична домінанта образу дороги в диалогії Василя Земляка «Лебедина згряя» та «Зелені млини»» [1]. Н. Тендітна й Н. Лисенко студіювали особливості зображення одягу в статті «Культура одягу та його нищення в романі Василя Земляка «Лебедина згряя»» [2]. Найновіші дослідження в цій темі – стаття «Поетика міфу та символіка в романі Василя Земляка «Лебедина згряя»» О. Ткаченко, у якій осмислюються такі образи, як Вавилон, і символи, що постали на його основі: Вавилонська вежа, вавилонська кара, вавилонська блудниця, вавилонський диявол; символіка «верху» та «низу» тощо [3]; також вивчена символіка одягу, цій темі присвячена окрема стаття О. Ткаченко [4].

Мета статті – виділити в романі Василя Земляка «Лебедина згряя» бестіарні образи та проаналізувати їхнє символічне значення.

Для реалізації поставленої мети варто виконати такі завдання: 1) виокремити

у творі образи тварин, що мають символічні значення; 2) опрацювати словники символів та іншу допоміжну літературу, з'ясувати семантичну парадигму зазначених образів; 3) установити, які із символічних значень тваринних образів задіяні у творі; 4) виявити особливості авторської рецепції бестіарних символів у романі «Лебедина згряя».

Предметом вивчення є роман Василя Земляка «Лебедина згряя», об'єктом – бестіарні образи твору, що мають символічні значення.

Поряд із Вавилоном і Вавилонською вежею чільним символом роману Василя Земляка є образ лебединої згряї. Присутній на багатьох сторінках, саме він дав назву твору, з плином оповіді його значення розширюється й поглиблюється, а в кінці звучить пророчо. Починає Василь Земляк із такого порівняння: «лебедина згряя, наче самий лише дух непоборний» [5, с. 9]. Це стає передумовою для подальших символічних асоціацій, зокрема такої: «І хоч людям прекрасне завше буде здаватися незвичним, та, як твердить тутешній філософ, у годину випробувань вони й самі чимось схожі на лебедину згряю в дорозі. Чи, бува, не отим своїм підсвідомим прагненням до якогось, справді незбагнено високого, тим-то й не завжди осмисленого до кінця?» [5, с. 9]. Отже, лебедина згряя символічно пов'язується з людьми, однак із контексту роману зрозуміло, що стосується це передусім вавилонян або ж, якщо взяти дещо ширше, українців, що їх репрезентують у творі мешканці Вавилону: «Людський Вавилон часто здається Фабіянові лебединою згряєю, коли з ватагом, а коли без ватага, тоді як там взагалі нема існування без ключового,

без ведучої пари» [5, с. 22]. Така паралель на перших сторінках сприймається за натяк на подальшу появу в романі якогось видатного ватажка серед вавилонян або ж провідної пари. Однак у творі Василя Земляка немає виразно головного чи головних персонажів, і це при тому, що чимало героїв нібито «готувалися» автором для цієї ролі. За ідеологічною стратегією роману такими персонажами мала б стати «ведуча пара» Мальви й Володі, але порівняно з іншими героями вони діють маргінально, адже їхня історія через загибель комунара виявилася закороткою.

Зіставляючи вавилонян із лебединою зграсю, Василь Земляк розповідає, для чого зграї потрібен ватаг: зокрема, аби «не дати розбитися об скелі або ж довчасу забратися занадто далеко на північ». Такі небезпеки й випробування лебединої зграї в подальшій оповіді проектуються на історію розкуркулення й виселення українців на північ росії. Тікаючи від примусової колективізації в Зелені Млини, родина середняка Явтуха Голого зазнає чималих, але даремних поневірянь: «а ми відбилися од лебединої зграї і маємо за те ніч» [5, с. 263], – глибоко символічно мовить про це оповідач. Але тільки відбившись від зграї, сім'я Явтушка по-справжньому відчула любов до рідної землі й батьківської хати на ній, тож коли діти запитали в матері, навіщо вони повертаються до Вавилону, адже там самі вороги, Прися з гіркою іронією відповіла: «Бо то вороги свої, а не чужі» [5, с. 280].

Повною мірою образ лебединої зграї розкривається лише наприкінці роману у зверненні до землі: «Тож лишень тобі дано повертати лебедині зграї з далеких світів – хто не чув, як стривожено вони ячать, шукаючи тебе в чорних туманах, хто не бачив, як їхні безстрашні ватажки розбиваються вночі об незнані скелі, аби інші жили й могли долетіти до тебе, той ніколи до кінця не збагне, що в людях живуть ті самі закони землі обітваної. Для одних вони стають непереборними лише за тридцять п'ять мільйонів кілометрів від рідної землі, а для інших, що обертаються по менших орбітах, достатньо і тридцяти п'яти...» [5, с. 282]. Отже, образ лебединої зграї набуває в романі символічних градацій: спочатку він позначає вавилонян, потім – весь український народ, далі ж ідеться про людство загалом. У підсумку виходить, що

лебедина згряя – це символ народу, який, попри жорстокі випробування й смертельні небезпеки на своєму історичному шляху, усе-таки повертається на рідну землю. Контекст роману, як уже мовилося, дає змогу побачити тут прозорий натяк на виселення українців «із корінням і галуззям» під час радянської колективізації, подальша українська історія – інші численні акти російського «братерства». У наш час, коли мільйони українців стали вигнанцями й розсіялися по чужих світах унаслідок російського вторгнення, слова Василя Земляка про лебедину вірність рідній землі вкотре стають злободенними, набуваючи пророчого звучання й даруючи надію – надію на повернення.

Окрім лебединої зграї – цілісного, нерозривного символу, у романі Василя Земляка самотнє символічне значення має також образ лебедя. Лебідь – давній символ, що відігравав важливу роль ще в античному символізмі, хоча сам птах зустрічався в Середземномор'ї нечасто [6, с. 144]. У символічному окресленні цього образу можемо виділити кілька сенсів. Найперше лебідь означає поезію, він стійко асоціюється з Музагетом і його Музами, це «птах Аполлона», а відтак «птах поетів» [6, с. 144]. Лебідь також є символом вірної та чистої любові. Крім того, лебідь символізує досконалість, вишуканість і шляхетність: «... його витончена, гнучка шия й біле оперення, – пише Г. Бідерман, – робили його символом благородства й чистоти» [6, с. 144]. Усі ці значення задіяні в романі Василя Земляка «Лебедина згряя».

До подій, описаних у романі, лебеді жили на ставку біля палацу панів Родзінських у Семиводах. Коли його зайняли комунари, лебеді не повернулися, і тільки після появи в комуні поета, птахи прилетіли знову. Відтак ватажок комуні Клим Синиця міг похвалитися: «... маємо свою сироварню, свого поета, і навіть білі лебеді прилетіли до нас цієї весни, хоч не було їх кілька років і вже ходили плітки, що ті птахи зчуралися комуні» [5, с. 29]. Отже, на початку роману лебеді символізують палац і його шляхетних мешканців, згодом – творчість, духовне лицарство та справжню любов, що їх приніс у комуну поет і сировар Яворський. Після загибелі Володі лебеді зникли: «Хтось сказав, що як тільки птахи відчують, що не стало поета, то більше не повернуться

в комуну» [5, с. 123], їхнє місце зайняли гуси. Символіка останніх близька до символіки лебедів: Дж. Купер стверджує, що «лебідь і гусак часто можуть символічно замінити один одного» [7, с. 175]. Це відбито в українському фольклорі: зокрема в піснях і казці про Івасика-Телесика, якого гуси-лебеді рятують від злої відьми. Значення цих образів, однак, не цілком тотожне: у символічному плані гусак виступає як «занижена версія лебедя» [6, с. 65]. Власне, оця тональна різниця в значеннях і задіяна Василем Земляком у романі «Лебедина зграя». Сірі свійські гуси замість білих вільних лебедів асоціюються у творі з появою колгоспів із рабською працею замість вільних комун, бо ж комунa, як казав її керманіч, – «асоціація добровільна, як Запорізька Січ» [5, с. 29]. Так Василь Земляк додає до універсальної символіки лебедя та гуся своє самобутнє значення – як протиставлення свободи й неволі: «Котроїсь ночі не стало на озері лебедів. Одне лебедя із сьогорічних не могло одірватися од води, то вся зграя кружляла над ним, призивно ячала до нього з неба, аж доки і воно не знялося у світанок. Може, й покликано його на вірну смерть, але ж то краще, аніж *тягтися під гору в неволю...* Тепер їхні дерев'яні хатинки, змайстровані комунарами, заходились обживати свійські гуси. Забирались туди й кричали без пуття, сплутавши, напевне, й сторони світу, і пори року, і все в житті, окрім голосів своїх господарів, які щовечора докликалися їх додому, ніби качок: тась-тась-тась-тась!.. *Слухались і йшли на гору білою шворкою. Їх послухняність ніби дивувала богів у парку, які перед тим мали нагоду скласти для себе децю інші поняття про свободу*» [курсив мій – О. Т.] [5, с. 127–128].

Головне символічне значення лебедя, як уже зазначалося, пов'язане з поезією і мистецтвом, і аж ніяк не з політикою, останнє прочитання – самобутнє авторське вирішення теми. Василь Земляк асоціює лебедів (до речі, так само, як і лебедину зграю) передусім з духовним світом: «Он білі лебеді шугають по озеру, теж як духи, чисті й величні, може, ради них Володя Яворський тримається мансарди та задушливої сироварні, бо ніхто не знає, що він пише вірші на їхніх крилах, що ті птахи зробили його поетом» [5, с. 33]. Цей уривок засвідчує, що Яворський насамперед поет, а вже потім комунар і сировар. Власне,

це зрозумів і засновник комуну Соснін, який розчарувався «у поетові, що не зміг написати про комуну чогось епохального, а все оспівував білих лебедів на комунівському озері» [5, с. 120].

Тонке відчуття символіки дало змогу Василеві Землякові міцно пов'язати Володю Яворського з лебедями як птахами поетичного натхнення: «на озері допізна не могли вгамуватись білі птахи, шугали, як духи, він і раніше помічав, що ці вразливі істоти немовби здатні перейматися його настроєм» [5, с. 35]. Саме тому поява лебедів у комуні після загибелі поета сприймається за художньо невмотивований і фальшивий фінал: «З комуну зробили колгосп, жнива там у розпалі, стрекочуть жатки, їх крила пірнають в хліб, як весла. Білі лебеді мріяли на озері. А Вавилон так і буде без них» [5, с. 278]. Складається враження, що це нав'язаний авторові кінець історії, який суперечить логіці розвитку подій у творі та його символічному ладу.

Неодноразово згадує Василь Земляк у романі й легендарну лебедину вірність. Порівнюючи людський Вавилон із лебединою зграєю, оповідач звертає увагу на істотну різницю між ними: «Там непорушна, майже фатальна моногамія, приреченість особи як такої: коли в парі гине одне, за ним має загинути друге; у Вавилоні ж особа звільнена від цього, коли гине в парі одне, то друге не конче мусить кидатися грудкою на грішну землю, а лишень має надію обрати собі нового товариша, вигойдати собі на вавилонській гойдалці нову любов, може, й більшу за попередню» [5, с. 22]. Тут стикаємося з поширеною у світовій літературі ідеєю моральної переваги тваринного світу над людським: «Лебідки гинуть разом із чоловіками, а вавилонські вдови залишаються для інших» [5, с. 22] – не без суму констатує оповідач.

Ще один яскравий тваринний образ у романі «Лебедина зграя» – цап Фабіян. Цей екстраординарний персонаж є напрочуд вдалою художньою знахідкою Василя Земляка, він змальований як олюднена тварина, що має власні ім'я, обов'язки, права й пригоди у Вавилоні: цап усе знає, усе розуміє, у всьому бере дієву участь і ще й розносить вавилонські таємниці по світу.

Цап є супутником і тваринним двійником свого власника Левка Хороброго. З часу

купівлі цапа філософ утратив людське ім'я й дістав цапине – так у Вавилоні з'явилося два Фабіани: цап і чоловік. Як поет Володя Яворський пов'язаний із білими лебедями, так і Левко Хоробрий діє в парі зі своїм цапом, в обох випадках тварини виступають *alter ego* людини. Цап з успіхом заміняє свого господаря у вавилонській громаді, з ним говорять так, «як належало б говорити з самим філософом: «А, пане Фабіян, як ся маєте на білому світі?»»; коли ж Левко Хоробрий пристав до комуністів, це першою чергою окошилося на цапові: «Йому не мовлено, як завжди: «А, пане Фабіян!» [5, с. 215], а сказано: «– Женіть його, він уже давно продався більшовикам!» [5, с. 215]. Якщо смерть поета спричинилася до того, що комуністське озеро покинули лебеді, то цапину смерть сприйняли за провіщення загибелі самого Левка: «дехто вважав, що його смерть – то пересторога для філософа» [5, с. 240].

У площині символізму образ цапа є амбівалентним. І хоча Г. Бідерман уважає, що цап, «на відміну від *кози*, є в більшості випадків негативним у потрактуванні персонажем у зоосимволіці» [6, с. 119], цей образ має й позитивні значення, зокрема «цап утілює мужність, надмір життєвої сили, творчої енергії» [7, с. 137]. В античній міфології цап інтерпретувався переважно в позитивному ключі, адже він був жертвною твариною для багатьох богів, найперше для Пана та Діоніса.

Василь Земляк сповна використовує символічний потенціал образу цапа. У романі Фабіян постає дивакуватим і комічним, але загалом позитивним персонажем, негативне ж його сприйняття у Вавилоні висвітлюється в іронічному дусі – як прикре непорозуміння, курйоз чи марновірство. Розкриваючи символіку цапа, Дж. Купер зауважує, що «проживаючи на висотах, він також втілює собою вищість» [7, с. 137]. Віддаючи данину «крилатому цапину племені» [5, с. 62], Василь Земляк пише: «Кози здавна мали репутацію верхолазів. Зверніть увагу: на пасовиськах ніщо не спинається вище за них – вони як птахи» [5, с. 62]. Відповідно до символіки вищості обидва Фабіани – цап і філософ, мешкають на Татарських валах, тобто на самому вершечку («челепочку») Вавилону.

Негативне значення цапа пов'язане з християнською рецепцією: «У християнстві козел – це диявол, проклятий, грішник,

хіть і непостійність» [7, с. 138]. Християнська міфологія асоціює цапа з інфернальним світом: він є тваринною персоніфікацією диявола; за цапиними атрибутами – рогами, копитами та борідкою, ідентифікують чорта. Такий візуальний образ виник завдяки християнській адаптації рис античного бога лісів, отар і пастухів, а згодом усієї природи Пана, який народився «напівлюдиною-напівцапом – з цапиними ногами, ріжками та бороною» [8, с. 158]: «У середні віки Пана вважали злим духом, а його постать стала зразком для перших відомих зображень чорта» [8, с. 159].

Змалювання диявола із цапиною зовнішністю притаманне й українській літературній традиції. Василь Земляк талановито продовжив її, називаючи Фабіана «чорт рогатий» [5, с. 281]. Старі баби у Вавилоні думали про цапа, що «він є уособленням самого вавилонського диявола» [5, с. 46], і «при його появі завше хрестились і шепотіли молитву: «Господи, укроти диявола, пошли душі нашій мир і спокій...»» [5, с. 217]. Людське марновірство й неприязнь сприяли демонізації Фабіяна: «Ще не знати, що то за цап, – втрутилась у розмову стара Лободиха. – Може, сам чорт у ньому сидить. Ви помітили, свате, що без нього ніде вода не освятиться? На храмах є, на сходках є, підіть на гоїдалку – і там він. Усюдисущий» [5, с. 176].

Не раді зустрічі із цапом Фабіяном не лише старі, а й зтяжilé жінки Вавилону. З психоаналітичного погляду «істота, якою гидуємо, уособлює глибини підсвідомості («ті глибини, що дна їм не видно»), у яких ми топимо всі невизнані, небажані, незрозумілі, невідомі чинники, закони та елементи буття» [9, с. 57]. Такі тварини – це «життєтворча сила безодні» [9, с. 56], утілення притлумленого основного інстинкту. Відтак стає зрозуміло, чому вавилонянки, позбавлені плотських утіх через свій вік чи стан, відчують підсвідому огиду й ворожнечу до цапа, за уявленнями, надзвичайно сластолюбної тварини.

Психоаналітики вбачають у цапові символічний прояв темного боку людської природи [10, с. 62]. Оскільки в романі «Лебедина зграя» цап виступає в єднанні з людиною, можемо інтерпретувати цей образ як Тінь, прихований і неусвідомлений негативний бік особистості Левка Хороброго. Таким затаєним темним боком стриманої, самотньої й до міри аскетичної природи філософа, безперечно,

є та сама похитливість цапа, що підсвідомо відлякує старих і зтяжілених жінок Вавилону, але вабить самого філософа. Як «двійники» цап і чоловік створюють психологічний баланс між дикою стихією інстинктів і пануванням над ними. До речі, на думку психоаналітиків, приручення або використання тварин є символічною спробою «контролювати свої інстинкти й по можливості перетворювати їх на конструктивні та корисні» [10, с. 59].

Василь Земляк використовує в «Лебединій зграї» ще один вічний сюжет, який має міфологічне підґрунтя. Ідеться про чорта в скрині. Глибокої ночі Явтух Голий поліз до чужої скрині, необачно залишеної господарями на возі, у надії побачити там викопаний скарб: «Зі скрині пахнуло у ніздрі чортячим духом, а замість гетьманської булави, яка ввижалася йому, на Явтуха глянуло майже живе обличчя, далі з темряви випірнули велетенські холодні роги і хвіст, якого вже домалювала, напевне, його уява. «— Чорт! — скрикнув Явтух і звалився з воза на землю» [5, с. 90]. Після цієї пригоди «Явтух ледь живий дістався до хати і, коли Прися запитала його, що з ним, сказав: «— Т-с-с-с! Щойно я бачив живого чорта. Геть як людина — борідка, очі, вуха і велетенські кручені роги. Жаж! Прися перепитала: «— А то, бува, не Фабіянів цап?» «— Уже ж напевне міг відрізнити цапа від чорта...»» [5, с. 90]. Цап у скрині найперше асоціюється з дияволом у пеклі або ж із жахами підсвідомості, що, за культурологічною концепцією Дж. Кемпбелла, є одним і тим самим. Тут ми стикаємося з міфологічним мотивом забороненого відкриття ємкості, що містить протилежне від очікуваного чи бажаного.

Чорт у скрині є символічним еквівалентом міфу про скриньку Пандори. Скриня, ящик, посуд тощо втілюють жіночий принцип, жіночу утробу [7, с. 399]. Однак скриня — це не лише лоно, а й могила, життєдавчий і руйнівний аспекти водночас, Велика Мати в її добрій і поганій ролі, «закон і образ природи буття» [9, с. 109]. Судячи зі значення імені Пандора — «всесайна», вона «була старим прізвиськом *матері-землі* Геї» [6, с. 197]. Саме тому узвичаєне оцінює тлумачення міфу про скриньку Пандори, звідки повилітали всі нещастя людства, як про «походження всіх бід від жінок» [6, с. 197], не вичерпує всієї його глибини. Вочевидь, у міфі про Пандору йдеться не стільки про дискредитацію жіно-

чого начала [8, с. 159], скільки про загальний принцип буття, приведений у дію пізнанням жінки та породженням нею нового життя. У такому сенсі міф про скриньку Пандори є символічним аналогом біблійної історії про наслідки гріхопадіння через зірваний Своєю заборонений плід.

Відповідно до своєї символіки, у класичній українській літературі мотив «чорта» в скрині зазвичай пов'язувався з пікантною історією про спокушання заміжньої жінки чи вдови й покарання за це невдахи-зальотника. Так цей традиційний сюжет розкривається у водевілі «Москаль-чарівник» І. Котляревського, повісті «Ніч перед Різдом» М. Гоголя, співомовці «Чорт» С. Руданського тощо. Роль «чорта» в цій історії випадає виконати джигуніві, замкненому в тісному місці: скрині, мішку, припічку тощо. У всіх цих випадках маємо справу з однією й тією самою символічною матрицею: жіноче лоно — це пастка й в'язниця, колиска бід і могила надії. Варто звернути увагу на те, що в українській традиції ця в символічному плані складна й серйозна тема розв'язується в гумористично-травестійному ключі. Василь Земляк, у свою чергу, дотепно переповідає й майстерно оживлює цей фольклорно-літературний сюжет.

У стародавньому світі цап часто використовувався як жертвна тварина. З такою його роллю пов'язана одна з найвідоміших біблійних історій — про офірного цапа. У книзі «Левіт» розповідається про старозавітний обряд покладання колективної вини ізраїльського народу на козла, якого потім залишали в пустелі для її духів. Відтоді офірний цап став символічним образом, який «утілює перенесення вини, уникнення наслідків гріха» [7, с. 138].

Роль офірного цапа в романі «Лебедина зграя» накладається на двох персонажів. Коли вавилонян викликали до Глинська на слідство через замах на комунара Володю Яворського, за ними ув'язався цап Фабіян, тож селяни подумки вирішили, що найпростіше було б покласти вину за скоєне на нього: «Смішно навіть подумати, але в тому примовклому натовпі на возах підсвідомо жевріла надія, що й справді все могло б окошитися на цапові, якби винайти спосіб довести його причетність до злочину, заподіяного проти комуни. Хтось навіть подав

було думку: «А чому в Глинську гадають, що цап не може стріляти? Сей вавилонський цап може що завгодно...» [5, с. 108]. Натяк на поважний біблійний образ у комічному контексті надає офірному цапові іронічних і гротескних рис і дає зрозуміти: архаїчні ритуали давно не працюють, відповідати доведеться не цапу, а людям. Отож на роль іншого офірного цапа вавилоняни обирають Данька Соколюка: «Панько Кочубей натякнув йому, що Вавилон себе вичерпав, що нерви в людей не витримують, що хтось один має спокутувати цього разу за всіх, а вже Вавилон воздасть належно пам'яті того великого мужа і патріота. На Данька позирали з сумом та співчуттям, а вже в дорозі, на возах, говорили про нього, мов про героя, якого обрали не вони, а сама доля» [5, с. 111]. За сюжетом ці дві істоти – цап і чоловік, призначені на офіру односельцями, один за одним входять до слідства, чим викликають у вавилонян сміх, а з ним, можливо, і децицю співчуття.

Важливим у розумінні символічного підложжя описаних подій є той факт, що стріляв у комунара «багатиня» й власник хутора Кіндрат Бубела, неформальний ватаг Вавилону. Це означає, що в епізоді з обранням вавилонянами свого відбувайла йдеться не лише про архаїчний звичай перенесення колективної вини на цапа, а й про пізніший ритуал, відповідно до якого принесення в жертву вождя стали замінити тваринною офірою [7, с. 200].

Козел був атрибутом багатьох воскреслих богів стародавнього світу, задіювався в обрядах «смерті й воскресіння Таммуза, Адоніса, Мітри, Вірбія, Аттиса, Осіріса» [9, с. 135]. Цап відігравав помітну роль у Діонісіях, «козлина пісня», себто трагедія, первісно оспівувала загибель і відродження Діоніса (Вакха, Бахуса), цьому богу приносили в жертву цапа та вино, змішане з водою [8, с. 89].

У романі Василя Земляка «Лебедина згряя» цап Фабіян також неодноразово пов'язується з ідеєю воскресіння. Примітно, що в стародавніх міфах воскресінню передують не просто смерть, а загибель божества. Відповідно до цього символічного підґрунтя, цап Фабіян не вмирає, а гине. З психоаналітичного погляду убивство тварини – це «спроба стримати інстинкти, руйнівна дія ірраціонального, що супроводжується вивільненням хаотичної життєвої енергії» [10, с. 59]. Героєм, що зазіхнув на життя цапа, став старший із братів

Соколюків, «грубий і хтивий» [5, с. 87], але сповнений завзяття набути статечності разом з удовою, хутором і господарством покійного Кіндрата Бубели. Соколюк з усієї моці вдарив Фабіяна межи очі, оскільки той перелякав його любаску Парфену, хоча цап «здавна вважав Данька своїм покровителем» [5, с. 215]. Чоловік вирішив, що забив Фабіяна, тож його поява на святкуванні Йордані неабияк спантеличила вавилонян, адже «більшість з них не далі як цієї ночі бачили цапа вбитого під вітряком» [5, с. 217].

Справжня смерть цапа була такою ж незвичайною, як і сам цей персонаж, адже Фабіян загинув, розгойдуючи рогами вавилонську гойдалку. Він, вочевидь, уважав «свою смерть прекрасною, адже досяг висоти, майже неймовірної для нього» [5, с. 240]. Гойдалка й цап означають хіть: про цапа вже йшлося, а «рухи гойдалки символізують тілесне кохання», тому «гойдатися – це кохатися» [3, с. 51]. Романтична загибель цапа породила серед вавилонян легенду, нібито «цап приходив щоночі на гойдалку і літає там шалено» [5, с. 240]. Ця вавилонська легенда про «воскреслого» Фабіяна на гойдалці вказує на невмирущість, сексуальність та інфернальність – головні символічні значення цапа, а сам його образ набуває демонічного, присмаченого дрібкою іронії, забарвлення.

Ідея воскресіння цапа передана в «Лебединій зграї» й у більш реалістичному ключі, адже у Вавилоні можна зустріти його нащадків, яких легко прийняти за самого Фабіяна: «Греблюю йшов цап – воскрес чорт рогатий. [...] Він або ж не впізнав нас, або ж це був не він сам, а один із його синів, – чи ж досить мудрий, щоб носити це безсмертне ім'я?.. » [5, с. 281].

Отже, в окресленні українців як лебединої зграї, що повертається з вирію на батьківщину, заявлена велика віра у свій народ, його шляхетність, красу й поетичність, тут угадується й очікування національного лідера, і сподівання на кращу долю на рідній землі. Ключова ідея роману втілена в символічному образі «земного тяжіння» – нездоланої й непереборної сили, поклику вертатися додому за будь-яких обставин і небезпек.

У широкому символічному ряді роману «Лебедина згряя» вагоме місце посідають образи тваринного походження. Саме вони є ключовими в розумінні глибинного сенсу твору: без лебединої зграї, символічного про-

тиставлення лебедів і гусаків, незабутнього цапа Фабіяна – вавилонського диявола, чорта в скрині, офірного цапа та супутника воскреслих богів, чимало вагомих ідей роману Василя Земляка залишилися б нез'ясованими. В авторській інтерпретації бестиарних образів заявлена глибока обізнаність зі світовою та вітчизняною символічною традицією, водночас Василь Земляк самобутньо прочитує, розвиває й поглиблює символіку тварин.

Прикметною рисою інтерпретації стародавніх символів у «Лебединій зграї» є іро-

нія та гумор, навіть у тих випадках, коли йдеться про поважні образи біблійного походження. Це зумовлено насамперед поетикою химерного роману, для якої властиве поєднання серйозного з комічним, високого з низьким, сакрального з профанним, а також традицією українського гумору, яку Василь Земляк блискуче продовжив. У романі «Лебедина зграя» зазвичай наявна відсилка до серйозного значення символу, а також його іронічне, гротескне чи пародійне прочитання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кобилко Н.А. Романтична домінанта образу дороги в дилогії Василя Земляка «Лебедина зграя» та «Зелені млини». *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Серія «Філологічні науки (Літературознавство)»*. 2015. № 2 (16). С. 129–133.
2. Тендітна Н.М., Лисенко Н.В. Культура одягу та його нищення в романі Василя Земляка «Лебедина зграя». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*. 2022. № 4. С. 181–184.
3. Ткаченко О. Поетика міфу та символіка в романі Василя Земляка «Лебедина зграя». *Академічні студії. Серія «Гуманітарні науки»*. 2023. № 2. С. 47–53. URL: <http://academstudies.volyn.ua/index.php/humanities/issue/view/21> (дата звернення 25.06.2024).
4. Ткаченко О. Символіка одягу в романі Василя Земляка «Лебедина зграя». *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. Вернадського. Серія «Філологія. Журналістика»*. 2023. Т. 34 (73). № 3. С. 214–220. URL: <http://philol.vernadskyjournals.in.ua/34-73-3> (дата звернення 25.06.2024).
5. Земляк В. Лебедина зграя. Зелені млини. Романи. Київ : Радянський письменник, 1977. 624 с.
6. Biedermann H. Dictionary of Symbolism: Cultural Icons and the Meanings Behind Them. Plum, 1994. 480 p.
7. An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols by J. C. Cooper. Thames & Hudson : First Edition, 1987. 208 p.
8. Словник античної міфології. Київ : Наукова думка, 1989. 240 с.
9. Кемпбелл Дж. Тисячолікий герой. Львів : Terra Incognita, 2020. 416 с.
10. Самохвалов В.П. Психоаналітичний словник і робота з символами сновидінь та фантазій. Сімферополь : СОНАТ, 1999. 184 с.

REFERENCES

1. Kobylko, N.A. (2015). Romantychna dominanta obrazu doroghy v dyloghiji Vasylja Zemljaka «Lebedyna zghraja» ta «Zeleni mlyny». [The romantic dominant of image of the road in Vasyl Zemliak's dilogy «The Flock of Swans» and «Green Mills»] *Naukovyj visnyk MNU imeni V.O. Sukhomlyns'koghho. Filologhichni nauky (Literaturoznavstvo)*. № 2 (16). pp. 129–133 [in Ukrainian].
2. Tenditna, N.M. Lysenko, N. V. (2022). Kuljtura odjaghu ta jogho nyshhennja v romani Vasylja Zemljaka «Lebedyna zghraja». [The culture of clothes and its destruction in Vasyl Zemliak's novel «The Flock of Swans»]. *Naukovyj visnyk Mizhnarodnogho ghumanitarnogho universytetu. Serija: Filologhija*. № 4, pp. 181–184 [in Ukrainian].
3. Tkachenko, O. (2023). Poetyka mifu ta symvolika v romani Vasylja Zemljaka «Lebedyna zghraja». [Poetics of the myth and symbolism in Vasyl Zemliak's novel «The Flock of Swans»]. *Akademichni studiji. Serija: Ghumanitarni nauky*. № 2. pp. 47–53 [in Ukrainian]. Retrieved from: <http://academstudies.volyn.ua/index.php/humanities/issue/view/21> (дата звернення 25.06.2024).
4. Tkachenko, O. (2023). Symvolika odjaghu v romani Vasylja Zemljaka «Lebedyna zghraja». [Symbolism of clothes in Vasyl Zemliak's novel «The Flock of Swans»]. *Vcheni zapysky Tavrijs'kogho nacional'nogho universytetu imeni V. Vernads'kogho. Serija: Filologhija. Zhurnalistyka*. Т. 34 (73). № 3. pp. 214–220 [in Ukrainian]. Retrieved from: <http://philol.vernadskyjournals.in.ua/34-73-3> (дата звернення 25.06.2024).
5. Zemljak, V. (1977). Lebedyna zghraja. Zeleni mlyny. Romany. [The Flock of Swans. Green mills. Novels]. Kyjiv : Radjans'kij pysjmennyk. 624 p. [in Ukrainian].

6. Biedermann, H. (1994). *Dictionary of Symbolism: Cultural Icons and the Meanings Behind Them*. Plum, 480 p. [in English].
7. *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols* by J.C. Cooper. (1987). Thames & Hudson: First Edition, 208 p. [in English].
8. *Slovník antyčnoji mifologhiji*. (1989). [Dictionary of ancient mythology]. Kyjiv : Naukova dumka. 240 p. [in Ukrainian].
9. Kempbell, Dzh. (2020). *Tysjacholykyj gheroj*. [The hero with a thousand faces]. Ljviv : Vyd-vo Terra Incognita. 416 p. [in Ukrainian].
10. Samokhvalov, V. P. (1999). *Psykhoanalychnyj slovnyk i robota z symvolamy snovydinj ta fantazij*. [Psychoanalytic dictionary and work with symbols of dreams and fantasies]. Simferopolj : SONAT. 184 p. [in Ukrainian].